

کاربست اخلاق زیستی در شهرسازی اسلامی*

بهزاد وثیق**

دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، ایران.

محمد رضا قاسمی

دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۱۰/۱۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۱/۱۷

تاریخ قرارگیری روی سایت: ۹۸/۰۳/۲۹

چکیده | بی‌توجهی به حفاظت از طبیعت که عمدتاً به علت عدم پشتوانه اخلاقی از سوی جوامع و مردم است و منجر به بحران محیط زیست شده، امروزه دچار تغییر نگرش در مواجهه با طبیعت و تدوین قوانین بین‌المللی شده است؛ و مذهب به‌مثابه محرکی جهت این تغییر نگرش‌ها و تدوین‌کننده اخلاق، عاملی در رفع بحران‌های زیستی در نظر گرفته شده است. این پژوهش تلاش دارد تا در مبحث حاضر به بازشناسی مفهوم اخلاق در پرتو اندیشه و اصول اسلامی در فضای کالبدی پردازد و راهبردهایی جهت بهره‌برداری مناسب از محیط زیست ارائه کند. روش پژوهش حاضر روش تحلیلی-توصیفی و نمونه موردی است که ابتدا روی مبانی نظری مدرن و دینی در زمینه برخورد کالبدی با شهر و معماری مورد مطالعه قرار گرفته است و در پژوهش موردی نیز با کاربردی این چارچوب، نمونه‌های شاهد را در شهر اسلامی به عنوان کالبد قابل اعتنا سنجیده و صحت‌سنجی می‌کند. بررسی‌ها حاکی از این واقعیت است که مبانی اسلامی از محیط زیست حمایت فرهنگی، دینی و اخلاقی همگانی کرده است و در زیست‌بوم‌های مختلف به روش‌های متنوع، کالبد ویژه ارائه داده، به گونه‌ای که گاه سنت اسلامی با به‌کارگیری بیان نو، احترام به طبیعت را به تمامی نشان داده است. شهرهای سنتی مصداق آموزه‌های اسلامی است که بهترین شرایط محیط زیستی را برای انسان فراهم می‌کردند و در عین شرایط اقلیمی نامناسب از طبیعت در طراحی و ساخت شهر جهت ادامه حیات کمک می‌گرفته است.

واژگان کلیدی | اخلاق زیستی، محیط زیست، طبیعت، اسلام، شهر سنتی.

مطالعات فلسفی در ارتباط با مسایل اخلاقی است که پیش روی بشر در حوزه‌های مختلف علم زیست‌شناسی، تکنولوژی زیستی، پزشکی، علوم سیاسی، حقوق، فلسفه و دین‌شناسی است. «آکادمی حقوق بین‌المللی لاهه» اخلاق زیستی را امری بین‌المللی با حفظ شاخصه‌های فرهنگی هر منطقه می‌داند و از این رهگذر جامعه بشری علی‌رغم قبول حفاظت تام از محیط زیست در نحوه اجرا و سازماندهی مفاد، وابسته به فرهنگ‌های زمینه خود خواهد بود (Acadmie de Droit International de la Ha, 2015). در همین راستا مذهب به عنوان تدوین‌کننده اخلاق، عاملی در رفع بحران‌های زیستی قلمداد شده است. در دین اسلام نیز درباره نحوه ارتباط انسان با محیط زیست بسیار سخن گفته شده و

مقدمه | تاریخچه برخورد انسان با طبیعت نشان دهنده نوعی تعامل پایدار است. با این حال طی دو سه قرن اخیر به دلایلی مانند افزایش جمعیت، شهرنشینی و تکنولوژی، این رابطه دچار تنش شده است. بی‌توجهی به حفاظت از طبیعت باعث تداوم بحران محیط زیست شده که عمدتاً ناشی از تغییر نگرش در مواجهه با طبیعت است. جامعه بشری جهت رفع این مشکل به تدوین قوانین بین‌المللی اقدام کرده که عمدتاً به علت عدم پشتوانه اخلاقی از سوی جوامع و مردم مورد اقبال قرار نگرفته است. اخلاق زیستی

✉ نویسنده مسئول : vasiq@jstu.ac.ir

شماره تماس : ۰۹۱۸۸۴۲۰۰۶۳

می‌توان با تکیه بر این روش رویکردی جامع از منظر نظری و کالبدی بر پایه تعالیم اسلامی بیان نمود.

پیشینه پژوهش

محیط زیست با مفهوم رایج و متداول آن در عصر حاضر، بحثی کاملاً نو و تازه است که نه در اسلام و نه در هیچ مکتب دیگری سابقه نداشته است (رفیعا و ساطع، ۱۳۹۴). در واقع عصر روشنگری نقطه آغاز رشد علوم طبیعی شد. بدل شدن طبیعت به یک شیء، بزرگترین تحول فکری تمدن مدرن غربی بود. تحت این بینش، ساختار حاکم بر طبیعت به هم ریخت و منابع طبیعی چون آب، خاک و هوا، آلوده شده و جنگل‌ها و مراتع دچار تخریب شدند (محمدزاده، ۱۳۹۱). پیوند علم و تکنولوژی توان انسان جهت تنزل کیفیت محیط را افزایش داد. با افزایش آگاهی از عمق اتفاقات زیست محیطی در نیمه دوم قرن بیستم، محیط زیست به تدریج به یکی از مهم‌ترین مباحث جهانی تبدیل شده (نورائی، ۱۳۹۱) و مسئله بهسازی محیط زیست، با رشد سریع و نامتناسب صنعت اهمیت یافت. جامعه بین‌الملل نشست‌ها و گردهمایی‌های متعددی را در رابطه با حل مشکلات محیط زیست انجام داد و عمده مسائلی که در آنها مطرح شد جهت مبارزه با تخریب محیط زیست بود (زمانی و همکاران، ۱۳۹۳). پس از انقلاب صنعتی، نحوه برخورد با طبیعت در جهان از منظر علمی و نظری تحت عنوان دینی قابل بررسی است (Michalopoulos et al., 2016). با وجود تبعیت انسان دوره ماقبل صنعت از قوانین حاکم بر طبیعت و عالم وجود به دلیل معنویت که بر نحوه نگرش بر جهان هستی بوده، تنها عدم شناخت برخی از قوانین حیات، انسان را تهدید می‌کرد (Nasiri et al., 2018). مانند جامعه ایلی، جامعه فئودالی و یا جامعه روستایی که نظام حاکم بر طبیعت را غیر قابل تغییر می‌دانستند و طوری می‌اندیشیدند که نظام اجتماعی و سنتی‌شان قالب‌ریزی کرده بود. پژوهش سه ساله گروهی از دانشمندان، درباره ارتباط دین و زیست‌بوم که در مرکز ادیان جهان در دانشگاه هاروارد آمریکا انجام شد بیان می‌کند: ادیان باید از نیروی خود برای پایان دادن به بهره‌برداری لجام گسیخته انسان از منابع طبیعی و ایجاد روحیه مسئولیت‌پذیری مشترک برای حفاظت محیط زیست استفاده کنند (پورسعید و روستا، ۱۳۸۱؛ مهجور، ۱۳۷۸). توجه به این نکته مهم است که در نگرش مکاتب بین‌المللی، خدمت‌رسانی طبیعت به انسان هدف نهایی است؛ اما در نگرش اسلامی خدمت‌رسانی طبیعت به انسان، هدف نهایی نیست بلکه هدف میانی است و زمینه‌ساز نیل آدمی به مراتب بالای سعادت و کمال است (نورائی، ۱۳۹۱). ادامه تغییرات بیش از حد، باعث تخریب محیط و در نهایت از بین

جایگاه انسان و طبیعت، نسبت به هم مشخص شده است. تعالیم اسلامی محیط زیست را همگانی دانسته و از آن حمایت فرهنگی، دینی و اخلاقی می‌کند. تاریخ اسلام از همان پیدایش تا گسترش آن در اروپا و آسیای شرقی نشان‌دهنده رعایت اخلاق زیستی در امورات اجتماعی و تحولات آن، کالبدسازی و معماری، حتی در دوره‌های جنگ و بحران است (Alkhateeb, 2014). بافت‌های تاریخی شهرهای ایرانی به خوبی نشان می‌دهند که معیارها و اصول منبعث از جهان‌بینی و اخلاق اسلامی، چگونه تجلی کالبدی خواهند یافت (Petrucchioli & Npirani, 2002). امروزه رویکردهای بین‌المللی، پژوهش در رابطه معنوی انسان با طبیعت را مورد توجه قرار نمی‌دهند، و این باعث عدم ضمانت پایدار از سوی عامه در اجرا است. لذا؛ توجه به آموزه‌های دینی و اصول و راهبردهای اسلامی می‌تواند راهگشا باشد. در این شرایط باید به این پرسش پاسخ داده شود که آموزه‌های اسلامی چگونه از تخریب محیط زیست جلوگیری به عمل آورده و از آن بهره‌برده است. هدف از این مطالعه این است که به بازشناسی مفهوم اخلاق در پرتو اندیشه و اصول اسلامی در فضای کالبدی پرداخته و راهبردهایی جهت بهره‌برداری مناسب از محیط زیست ارائه شود.

روش پژوهش

روش تحقیق شامل دو روش تحلیلی-توصیفی و روش پژوهش نمونه‌موردی است که با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای اسنادی و نیز مشاهدات میدانی از کالبد شهر اسلامی، سامان یافته است. در روش تحلیلی توصیفی، مطالعه بر روی مبانی نظری مدرن و دینی در زمینه برخورد کالبدی با شهر و معماری است. در این بخش محققین تلاش دارند تا با شناسایی نقطه افتراق و مرز اندیشه مدرن و دین در این زمینه، بستری جهت فهم کالبد بدست آورند. در روش پژوهش موردی نیز با کاربست این چارچوب، می‌توان نمونه‌های شاهد را در شهر اسلامی به عنوان کالبد قابل اعتنا سنجیده و صحت‌سنجی کرد. به عبارتی تلاش محققین در بخش دوم درک سطح همپوشانی میان نمونه شاهد و مبانی نظری است. در صورت به‌دست آمدن سطح معناداری از همپوشانی می‌توان، شهر اسلامی را نمونه موفق و معیاری در تجلی کالبدی اخلاق زیستی دانست و آن را به عنوان الگو و توصیه‌ای در شهرسازی امروز کشورهای اسلامی مطرح نمود. براین اساس لازم است تا ابتدا به ابعاد تمایز و اشتراک دیدگاه اسلامی و مدرن در زمینه محیط زیست پرداخته و سپس با تکیه بر دستاوردهای حاصل از تمایزبایی، نمونه‌های شاهد را در شهر اسلامی مورد کنکاش قرار داد.

به امروز ادامه دارد (Yachkaschi & Yachkaschi, 2012). محیط زندگی انسانی، حاصل رابطه تعاملی بین انسان و محیطی است که در آن می‌زیسته است (رجبی باقرآباد، ۱۳۹۳) و محیط زیست تمامی محیط پیرامونی است که او در آن زندگی می‌کند (محمدزاده رهنی، ۱۳۸۹). به بیانی دیگر محیط زیست نظام پیچیده‌ای است از ذخایر طبیعی که جریان با ارزش برای جامعه انسانی فراهم می‌کند (خوئینی و یحیی‌پور، ۱۳۹۵). انسان‌ها یک پیوستگی با محیط زیست طبیعی خود دارند و جدایی انسان از طبیعت، سلامتی (روحي و جسمی) را به خطر می‌اندازد (Davary, 2012). اکثر مذاهب در جهان، یهودیان، مسیحیان، سیک‌ها و بودایی‌ها، از دیدگاه‌های مختلف بر تعامل انسان با محیط زیست تأکید می‌کنند که نشانگر تعامل نزدیک بین انسان و محیط زیست در محتوای اکثر مذاهب در جهان است. تعامل انسان با محیط زیست در اسلام بسیار جالب است چراکه در مورد تعامل انسان با محیط زیست متافیزیکی نیز بحث می‌کند. این زمینه، نه توسط دانشمندان غربی، و نه توسط فعالان محیط زیست مورد بحث قرار نگرفته است (Mangunjaya, 2011). تعالیم اسلامی بیانگر این حقیقت است که این دین، سامانه‌ای از ارزش‌ها را معرفی می‌کند که در برگیرنده مباحث زیست‌محیطی از جمله نحوه استفاده از منابع، نحوه ارتباط انسان با طبیعت و از همه مهم‌تر نحوه نگرش انسان به خویش، به عالم وجود و ارتباط بین آنها بوده است (Pan, 2016). در آموزه‌های اسلامی عناصر طبیعت نظیر آب، هوا، درختان، گیاهان و جانوران جایگاهی ویژه دارند. اسلام محیط زیست را واحدی غیرقابل تجزیه در نظر می‌گیرد و بین انسان و محیط زیست در

رفتن شرایط زیست انسان و سایر جانداران در زمین خواهد شد. در اسناد جهانی بر حق بهره‌مندی انسان از محیط زیست برای همه تأکید شده و مهم‌ترین هدف جلوگیری از ادامه روند تخریبی بشر از انقلاب صنعتی جهت حفظ محیط زیست و منابع آن برای نسل‌های آینده است (زمانی و همکاران، ۱۳۹۳). تجربه شهرسازی دوران روشنفکری تا آغاز مدرنیسم و نیز عصر جدید که به نام پست‌مدرن از آن یاد می‌شود؛ نشانگر عدم رعایت اخلاق زیست محیطی در شهرها است. تلاش‌هایی مانند جنبش مکان‌سازی و ... با مبانی منطقه‌ای، فرهنگی و نیز دینی ساکنین فاصله داشته و از این رو تجربیات موفق نخواهد بود (Vojnovic, 1999, Sharafi, 2016). در جدول ۱ عمده نظریات دنیای اندیشه غرب و اسلام در حوزه محیط زیست را می‌توان مشاهده نمود.

در بررسی پژوهش‌های انجام شده در این حوزه، مطالعات متعددی درباره ارتباط آموزه‌های زیست محیطی و شهر اسلامی صورت گرفته است. صاحب‌نظران متعددی در زمینه ارزش شهر اسلامی و طبیعت نگاشته‌اند. در جدول ۲ به برخی از این پژوهش‌ها و تأکیدات آنها اشاره شده است.

مبانی نظری پژوهش اسلام و طبیعت

می‌توان دیدگاه‌های زیست‌بوم‌انسانی را در دو طبقه‌بندی عمده دیدگاه دینی و دیدگاه سکولار مورد بررسی قرار داد. دیدگاه دینی شامل نقطه‌نظر ادیان ابراهیمی و بالخصوص دین مبین اسلام است و دیدگاه سکولار به عمده نظرات اندیشمندان پس از دوران روشنگری گفته می‌شد که تا جدول ۱: سیر تحول تفکر جایگاه محیط زیست در غرب. مأخذ: نگارندگان.

دوره	نظریه پرداز	نظریه	کارکرد
دوران سنتی	آلبارد	تقیح فردگرایی سودگرایانه و نظریه حقوق حیوانات	هماهنگی با طبیعت
	مارسلو فیچینیو ^۱	تغییر و حفاظت طبیعت با تکیه بر بهبود وضع زندگی انسان	اصلاح طبیعت
	جی پیتمن مک‌گهل - دامون جی توماس	طبیعت مظهر ظهور مسیح و خداست و باید به حال اول برگردد	هماهنگی با طبیعت
	آگوستین، توماس آکویناس	حفاظت از طبیعت ستایش و احترام خدا است	هماهنگی با طبیعت
۱۵۰۰-۱۹۰۰ عصر روشنگری	دکارت، بیکن، لاک، کانت، هگل، مارکس	طبیعت مقهور امر فن‌آورانه	تسلط و بهره از طبیعت
دوران پست‌مدرنیسم	۱۹۷۰	مدیریت منابع	احترام و بهسازی طبیعت
	۱۹۶۰	نگرش سیستمی	
	۱۹۸۰	توسعه پایدار	
	۱۹۹۰	بازآفرینی شهری	
	۲۰۱۰	مکان‌سازی	

نویسنده	محتوای پژوهش	یافته‌های پژوهش
مشکینی و همکاران (۱۳۹۴)	شناسایی ارزش‌ها، اصول و شاخص‌های شهرسازی ایرانی اسلامی را در چارچوب کاری خود مورد مطالعه قرار داده است.	به رویکرد زیست‌محیطی در شهر ایرانی-اسلامی در مقایسه با شهرهای دیگر اشاره کرده است.
(Nasiri et al. 2018)	بررسی شهرهای بیابانی برپایه جهان‌بینی اسلامی، توسعه پایدار.	جهان‌بینی، توسعه پایدار و شهرسازی سه ضلع مثلث توسعه پایدار هستند.
اسماعیلی و همکاران (۱۳۸۶)	پژوهش در آیات و روایات اسلامی مربوط به حفاظت محیط زیست.	وجوب همت جمعی جوامع انسانی با بهره‌گیری از تمامی امکانات قانونی، اخلاقی و شرعی، در ممانعت از تخریب منابع حیاتی.
خوئینی و یحیی پور (۱۳۹۵)	معرفی اصول مستفاد از قرآن و تحلیل عقلی در ارتقای زیست‌محیطی.	دین اسلام با طراحی یک نظام زیست‌محیطی هماهنگ با سایر نظام‌های اجتماعی اسلام، موجبات ارتقاء و بهبود منابع زیست‌محیطی را ایجاد کرده است.
عابدی سروستانی و شاه ولی (۱۳۹۱)	تبیین اخلاق زیست‌محیطی مبتنی بر دیدگاه خدا محوری. کشف و تبیین هنجارهای اخلاقی تعامل انسان با طبیعت.	بحث بر روی «کانون ارزش ذاتی» و «معیار عمل اخلاقی» در طبیعت، بر تعامل مناسب انسان و محیط زیست بر مبنای خودشناسی و صیانت نفس اثرگذار است. انسان محوری، زیست‌بوم محوری و خدا محوری راهبرد تعامل اخلاقی انسان با طبیعت است.
محمدزاده (۱۳۹۱)	بررسی جایگاه طبیعت در نظام مدرن.	شهر اسلامی در بحران مدرن زیست‌محیطی موفقتر از شهر مدرن است.
رجبی باقر آباد (۱۳۹۳)	شناسایی عناصر کلیدی تشکیل دهنده طبیعت و محیط زندگی انسان در قرآن.	اثبات فرضیه مسئولیت اخلاقی، مدنی و کیفری متجاوز به حقوق طبیعت در حقوق اسلام.
محمدزاده رهنی (۱۳۸۹)	بررسی فقهی حفاظت از محیط زیست و تأمین سلامت آن.	از زوایای اصولی مانند اصله الجواز و اصله الاباحه استفاده از محیط زیست جایز و اثبات حکم مستحب و وجوب استفاده از آن.
Pan (2016)	بررسی علل بی‌توجهی تمدن معاصر به جنبه‌های معنوی محیط زیست.	نقش دین در سیاست‌های محیطی و حل بحران‌های زیست‌محیطی مهم است.
زمانی و همکاران (۱۳۹۳)	مطالعه تطبیقی رویکرد مبتنی بر بینش اسلامی با رویکرد معاصر در مواجهه با محیط زیست.	لزوم بازخوانی عمیق مفاهیم محیط زیست از متون اسلامی و کاربردی کردن آن در حوزه مرتبط با محیط زیست.

جهان هستی، جدایی قائل نیست (دژاردن، ۱۳۹۶). با استناد به تعالیم قرآنی از جمله سوره «اسراء، آیه ۴۴» و «نبأ، آیه ۱۹-۲۰»، می‌توان گفت که از نظر اسلام، طبیعت موجودی واحد و هوشمند است (Nasiri et al. 2018). براساس دریافت‌ها و تفاسیر از آیات، می‌توان محیط‌زیست را در دو بخش مادی و معنوی مورد کنکاش قرار داد. تفکر درباره طبیعت، اجزاء و عناصر آن، قوانین و نظام حاکم بر جهان هستی و همچنین غور در هماهنگی و تعادل موجود در کائنات یکی از مقولات بسیار مهمی است که متون اسلامی، مؤکداً انسان را به آن ترغیب و توصیه می‌نمایند (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۴) و در لزوم استفاده از طبیعت جهت بالا بردن کمالات روحی یادآوری می‌کند (احمدی، ۱۳۹۶). نصر نیز بر اهمیت معنوی طبیعت تأکید می‌کند و معتقد است که کاشت درختان، رفتار با

ملایمت با حیوانات، جلوگیری از آلودگی آب به همان خوبی غذا دادن به فقرا و عیادت بیماران است (Akhtar, 1996). مبانی نظری اسلامی رابطه انسان و طبیعت در کالبد را در سه سطح: فرد، جامعه و حکومت تقسیم می‌کند (نورائی، ۱۳۹۱). تأکید اخیر نشان می‌دهد که اخلاق زیستی امری جمعی است که قانون‌گذار در رابطه با آن وظیفه اجرا دارد و عدول از آن گناه و مستوجب عذاب است. لذا پشتوانه قوی اسلام در بحث جزا، در دوبره دنیوی و اخروی نوعی التزام به فرد، جامعه و حکومت در اجرای این سامانه اخلاقی می‌داد. این مطلب در تمام ابعاد زندگی فرد از جمله در سکونت‌گاه، معماری و شهر قابل بررسی خواهد بود. جدول ۳ به بررسی آیات قرآن در تعامل و بهره‌گیری از طبیعت پرداخته است.

جهان هستی، جدایی قائل نیست (دژاردن، ۱۳۹۶). با استناد به تعالیم قرآنی از جمله سوره «اسراء، آیه ۴۴» و «نبأ، آیه ۱۹-۲۰»، می‌توان گفت که از نظر اسلام، طبیعت موجودی واحد و هوشمند است (Nasiri et al. 2018). براساس دریافت‌ها و تفاسیر از آیات، می‌توان محیط‌زیست را در دو بخش مادی و معنوی مورد کنکاش قرار داد. تفکر درباره طبیعت، اجزاء و عناصر آن، قوانین و نظام حاکم بر جهان هستی و همچنین غور در هماهنگی و تعادل موجود در کائنات یکی از مقولات بسیار مهمی است که متون اسلامی، مؤکداً انسان را به آن ترغیب و توصیه می‌نمایند (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۴) و در لزوم استفاده از طبیعت جهت بالا بردن کمالات روحی یادآوری می‌کند (احمدی، ۱۳۹۶). نصر نیز بر اهمیت معنوی طبیعت تأکید می‌کند و معتقد است که کاشت درختان، رفتار با

جدول ۳: بررسی آیات قرآن در باب تعامل و بهره‌گیری از طبیعت با توجه به گرایش‌ها و دوره‌های تاریخی مختلف. مأخذ: نگارندگان.

گرایش	نظریه	کارکرد	دوره
اباضی	حق استفاده همگانی مسلمین	تغییر و اصلاح طبیعت در جهت منافع مسلمین (براساس بقره ۲۹)	پیش از حمله مغول
معتزله	دلالت عقلی در نگهداشت طبیعت	کمترین دخالت در طبیعت و تخریب آن (براساس بقره ۱۱۶)	
باوندیه	پیروی از رویکرد زرتشتی	حفاظت از محیط زیست و تفکر پیوند شهر و باغ	
اسماعیلیه	طبیعت آیه الهی است	هم شکل سازی محیط مصنوع با طبیعی (براساس هود، ۶۱)	
پیوند فرهنگی اسلام و مسیحیت	حفاظت از زمین متصرفه و تخریب زمینی با بافت دین رقیب	تغییر در مسیرهای آب و نوع کاشت درخت‌زار	
خلافت عباسی	برتری عقل در استفاده از طبیعت	تغییر و اصلاح طبیعت در جهت منافع ساخت قدرت	
اهل سنت- شیعیان اثنی عشری	پیروی از منابع دینی	دخالت در طبیعت به شرط اصلاح روحی و مادی مسلمین (براساس زمر ۲۱)	پس از مغولان تا حکومت‌های صفوی و عثمانی
صوفیه	وحدت وجود در اجزای طبیعت	دخالت خودسرانه، گناه و کمترین دخالت در طبیعت	
دولت مدرن و سکولار	نواندیشی دینی و اسلام سیاسی	این رویکرد با توجه به وجود زمینه دینی در کشورهای مسلمان، منجر به رویکرد تخریبی نشد.	مدرنیسم
انجمن غیردولتی بحران‌ها	بازبینی آموزه دینی در راستای بحران‌ها	هر فرهنگی محقق است براساس زمینه فرهنگی دوست‌دار طبیعت در طبیعت مداخله کند.	پست مدرن

اخلاق اسلامی و طبیعت

دین اسلام از طبیعت و جهان محیط بر انسان و خود انسان، تعریف مخصوص به خود دارد که می‌تواند از طریق اصلاح اخلاقی و تربیتی بشر راهگشای حل معضلات زیست‌محیطی امروز باشد (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۴). در آیات قرآن و روایات، برخی فضایل اخلاقی، احکام و مصادیق زیست‌محیطی بر شمرده شده است. در مورد فضایل می‌توان گفت تقوا، امانت‌داری، شکرگزاری، عدالت‌ورزی، اصلاح، اعتدال و میانه‌روی و قناعت، از اهم فضایل «اخلاق محیط زیست اسلامی» است. احکام مرتبط با محیط زیست از جمله آباد ساختن زمین، نهی از فساد در زمین، بهره‌گیری مناسب و معتدل از نعمت‌های طبیعی، تفکر و تأمل در آیات الهی معرفی شده‌اند و از مصادیق محیط زیست به آب، گیاه و حیوانات اشاره شده است (ساکي زاده و همکاران، ۱۳۹۷). استفاده مفید از محیط زیست مانند پارک‌ها، مراتع، جنگل‌ها و دشت‌ها موجب شادابی روح و جسم انسان می‌شود. پس استفاده سالم از محیط زیست دارای فواید عقلایی و معنایی است و می‌توان آن را دارای برتری دانست (محمدزاده رهنی، ۱۳۸۹).

طبیعت در محیط مصنوع: شهرسازی ایرانی اسلامی و طبیعت

اسلام در زیست‌بوم‌های مختلف به روش‌های متنوع، کالبد ویژه ارائه داده و رویکردی به‌خصوص با طبیعت را، ضمن

حفظ مبانی، اعمال کرده است. به گونه‌ای که گاه سنت اسلامی با به‌کارگیری بیان نو، احترام به طبیعت را به تمامی نشان داده است (Rashid & Ara, 2015). نقره‌کار معتقد است مبانی و محتوای معماری و شهرسازی را خدا، انسان، طبیعت، تاریخ و جامعه شکل می‌دهد. با بررسی مطالعات می‌توان مسجدمحوری، درونگرایی، محله‌محوری و طبیعت‌گرایی را به عنوان چهار اصل مطرح شده به عنوان مهم‌ترین اصول شهرسازی ایرانی اسلامی عنوان نمود (مشکینی و همکاران، ۱۳۹۴). یکی از تأکیدات عمده محققان اسلامی اشاره به ارتباط و اهمیت عنصر طبیعت در منظر و شهر اسلامی است. تدوین احکام محیط زیست در اسلام پیشینه طولانی دارد. مجموعه‌ای از فتاوی علمای مسلمان در خصوص حفظ محیط زیست و آثار تاریخی و روابط بین شهری و کیفیت بهره‌برداری از سازه‌های معماری و نحوه استفاده از معابر، آبریزها و اماکن عمومی، نصب پنجره‌ها، فاضلاب و محل ساخت اماکن صنعتی و نظافت معابر شهر، رفتار با حیوانات گواه این مدعا است (پاک، ۱۳۸۷ به نقل از زمانی و همکاران، ۱۳۹۳). محیط زندگی انسان تأثیر به‌سزایی در رفتار و هویت انسان به سمت ارزش‌های مستتر در خویش دارد (امین‌زاده، ۱۳۸۱)، شهر را می‌توان محیطی برای تجلی هویت، ارزش‌های منبعث از اعتقادات، جهان‌بینی و فرهنگ ساکنین و پدیدآورندگان خود دانست (حمزه‌نژاد به نقل از سیفیان، ۱۳۷۸). از ویژگی‌های ممتاز

انسان از محدودیت منابع در حال ارتقاء است (مرادی مکرم و حیدری کیا، ۱۳۹۷). توسعه پایدار را می‌توان بازگشت به طبیعت پس از یک قرن حاکمیت صنعتی شدن، تجارت و شهرگرایی غرب توصیف کرد (اصلانی، ۱۳۸۰ به نقل از نظم‌فر و پیروزی، ۱۳۸۹). سیاست‌های اصولی توسعه پایدار را می‌توان به چهار گروه تقسیم کرد: به حداقل رساندن مصرف منابع طبیعی تجدیدناپذیر، پایدار ساختن مصرف منابع طبیعی تجدیدپذیر، نگهداشتن حد تولید ضایعات و آلودگی‌ها در میزان ظرفیت جذب محلی و جهانی، تأمین نیازهای پایه انسانی و اجتماعی (بهرامی پلوه و مرصوصی، ۱۳۹۰، بحرینی، ۱۳۸۰ به نقل از نظم‌فر و پیروزی، ۱۳۸۸). نظریه شهر فشرده با در نظر گرفتن سیاست تراکم بالا، مصرف انرژی را کاهش داده و در نتیجه باعث کاهش میزان آلودگی می‌شود (حاجی محمودی و همکاران، ۱۳۹۷). شهر سالم، نیز از جمله تفکراتی است که در آن با ایجاد و گسترش

نگرش اسلام به محیط زیست توجه به زیبایی محیط زیست و مظاهر مختلف آن است. در روایات قرآنی به زیبایی طبیعت و محیط‌زیست و جلوه‌گری آن تأکید شده است (نورائی، ۱۳۹۱).

بحث و تحلیل

از زمانی که طبیعت و محیط زیست در اندیشه غرب اهمیت دوباره یافت، به کار بستن اصول متعدد در دستور کار قرار گرفت. کنفرانس سازمان ملل متحد در زمینه محیط زیست انسان در سال ۱۹۷۴، نقطه عطفی در تاریخ نگرش رسمی انسان به منابع طبیعی و سیستم‌های بهره‌برداری از زمین است. حرکت‌ها و جنبش‌های زیست‌محیطی توسط گروه‌ها و سازمان‌های غیردولتی گسترش یافته، تعداد طرفداران و متخصصان محیط زیست رو به افزایش و آگاهی

جدول ۴: راهکارهای معماری پایدار و اسلام عمده در زمینه زیست محیطی. مأخذ: نگارندگان.

<p>- تلاش به کاشت درختان و گیاهان در شهر و فضای شهر و جلوگیری از آسیب رساندن به فضای سبز (درختان و گیاهان) و سایر فعالیت‌هایی که به نحوی در طراوت و سرسبزی محیط مؤثر هستند.</p> <p>- شناسایی و مقابله با افراد مفسد، اسراف نکردن و اتلاف نکردن منابع.</p> <p>- ایجاد همکاری و همدلی با پرهیز از هرگونه فعالیت مبتنی بر تخریب و آلودگی زیست محیطی.</p> <p>- ارتقای زیبایی محیط شهری با توجه به منظر طبیعی شهر و فضای شهری.</p> <p>- دید به عناصر طبیعی و حفظ چشم‌اندازهای طبیعی و ...</p> <p>- رعایت حقوق شهروندان در امور زیست محیطی.</p> <p>- داشتن رفتار کریمانه مهربان توأم با احترام نسبت به همه مظاهر طبیعی و محیط زیست.</p> <p>- جلوگیری از آلودگی منابع طبیعی (آلودگی هوا: حمل‌ونقل عمومی افزایش یابد).</p>	
<p>- استفاده از محیط زیست باید هدفمند و ارزشمند باشد.</p> <p>- استفاده مفید از محیط زیست مانند پارک‌ها، مراتع، جنگل‌ها، دشت‌ها، چمن‌زارها و محیط‌های آبی جهت عمل کردن بهتر به وظایف دینی، اجتماعی، شغلی و ...</p> <p>- اهمیت احیاء موات یا درختکاری، کشاورزی، ساختمان سازی و ...</p> <p>- استفاده از منابع زیست‌محیطی منحصر به گروه خاصی نباشد (به عنوان مثال عدالت در توزیع فضای سبز در سطح شهر).</p> <p>- جلوگیری از ترویج مصرف کالا و در نتیجه افزایش تقاضا برای کارخانه که به معنای از بین بردن منابع اولیه و آلوده کردن محیط زیست است.</p> <p>- آلوده‌ساختن هوا، آب دریاها و رودخانه‌ها، فعالیت‌های تأثیرگذار بر لایه ازن از مصادیق تخریب طبیعت محسوب می‌شوند.</p> <p>- توجه به حفظ راه‌ها، آب‌ها و سایر اماکن عمومی.</p>	<p>اسلام</p>
<p>- افزایش شبکه به هم پیوسته فضای سبز در شهر (زیرساخت سبز شهری).</p> <p>- افزایش سرانه فضای سبز: جریان خطی مواد و مصالح (داده‌ها) ورودی به سیستم شهری باید حتی‌الامکان به یک جریان چرخه‌ای نزدیک شود (بازیافت مصالح- استفاده مجدد).</p> <p>- مطالعات جدی و دقیق و ارزیابی آثار زیست محیطی طرح‌های توسعه شهری. تعریف آستانه‌های زیست محیطی و ظرفیت تحمل محیط.</p> <p>- کنترل شاخص‌های حفاظت از محیط زیست</p> <p>- کاهش آلودگی‌های مختلف هوا، صدا، زباله، فاضلاب.</p> <p>- سالم سازی و بهداشت محیط زیست شهری.</p> <p>- ایمن سازی شهر برای پیشگیری از آثار سوانح و به حداقل رساندن خسارت.</p>	<p>توسعه پایدار</p>

به گونه‌ای نسبت به وزش باد و تابش خورشید، سایه، آب و گیاه، جهت‌گیری داشتند که بهترین شرایط محیط زیستی را برای انسان فراهم می‌کردند. در ارتباط با حضور طبیعت و سطوح سبز در شهرها و فضاهای شهری سنتی می‌توان جای‌گیری طبیعت در شهرهای مناطق بیابانی را مورد توجه قرار داد. جدول ۵ نشان می‌دهد که چگونه احترام طبیعت و آوردن فضای سبز درون شهر و بهره‌گیری از زیبایی طبیعت در طراحی و ساخت شهر به ادامه حیات در شرایط اقلیمی نامناسب کمک کرده است.

نتیجه‌گیری

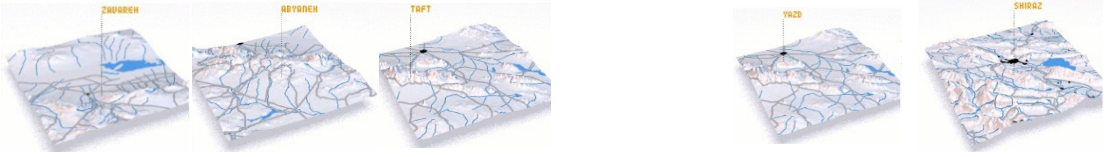
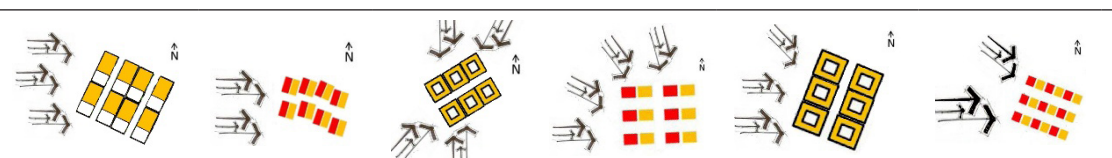
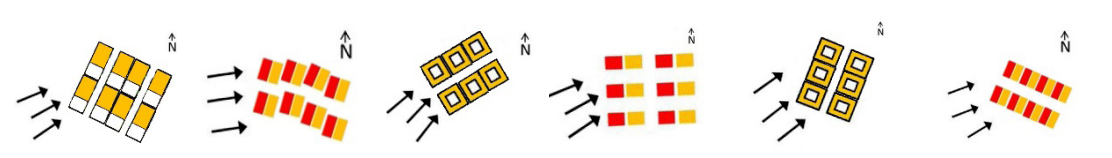

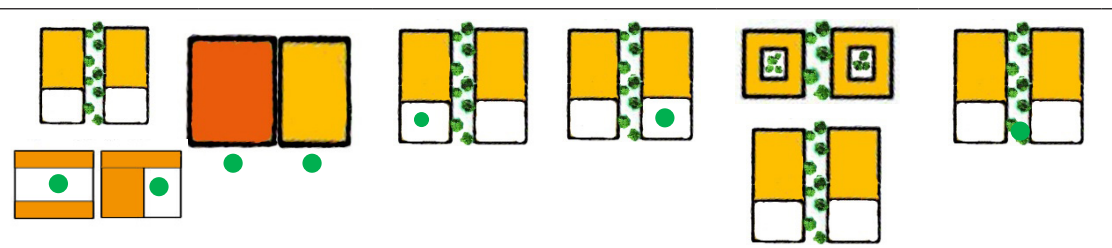

تفاوت در دیدگاه‌های مربوط به طبیعت می‌تواند در نحوه استفاده از زمین و شکل سکونت‌گاه‌ها مؤثر باشد. به این معنا که مبانی نظری تغییر شکل شهر، ریشه در دیدگاه‌های کلان برخورد با طبیعت دارد. اکثر بحث‌های مرتبط با محیط زیست و حفظ طبیعت توجه به بهره‌برداری درست از منابع طبیعی و جلوگیری از آلودگی و ضایع شدن آنها را مورد تأکید قرار داده‌اند. شرط موفقیت در حمایت از منابع طبیعی و محیط زیست، تغییر نگرش نسبت به این میراث و تبدیل آنها به موضوعی اجتماعی و در سطح بین‌المللی بوده که طی گذشت زمان به دست آمده است. شهر اسلامی مصادیقی از آموزه‌های اسلامی در حوزه زیست‌محیطی دارند. در این مقاله سکونت‌گاه‌های کهنی مانند شیراز، یزد، بوشهر، تفت، ابیانه و زواره به خاطر نحوه ارتباط با طبیعت و نیز قدمت آنها مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در تمامی این سکونت‌گاه‌ها، شکل شهر نشان می‌دهد که در توسعه شهر توجه به طبیعت به صورت واقعی و مسئولیت‌پذیرانه صورت گرفته است. می‌توان راهبردها و راهکارهایی از جمله؛ بهره‌برداری متعادل از آب‌های تحت‌الارضی، مکان‌یابی شهرها جهت دسترسی به منابع طبیعی، جهت‌گیری (شهر، خانه و معبر) نسبت به تابش خورشید و باد، پیوند باغ و فضای سبز با شهر را عملی ساخته و به دلیل آنکه خدمت‌رسانی به طبیعت را نه هدف نهایی بلکه هدف میانی و زمینه‌ساز نیل آدمی به مراتب بالای سعادت و کمال می‌داند، کاربست آن ضروری به نظر می‌رسد. به عبارتی حضور انسان به عنوان عامل اصلاح امور و نگهدارنده وضعیت متعادل در نهایت باعث تعادل روحی و روانی که بالتبع از ملزومات تعالی روح است؛ خواهد بود. این موضوع هدف اصلی اخلاق در دین اسلام است که انسان در محیط هم‌ناشر و هم‌نگهبان وضعیت و موقعیتی اخلاقی باشد و شهر به عنوان تجلی عملکرد تاریخی انسان می‌تواند حامل این ویژگی‌ها باشد. بهره‌گیری از اخلاق زیستی براساس دستورات اسلامی می‌تواند علاوه بر

پیوسته شرایط فیزیکی و اجتماعی زیست‌محیطی و استفاده بهینه از منابع و امکانات موجود، محیطی فراهم شود که در اثر آن مردم جامعه ضمن حمایت یکدیگر و مشارکت عمومی در انجام کلیه امور زندگی، قابلیت خود را به حداکثر می‌رسانند (بهرامی پناه و مرصوصی، ۱۳۹۰: ۵۷-۵۸). سیاست‌های «تفکر رشد هوشمند» که محله پیاده‌مدار را تشویق می‌کند نیز در این زمینه به عرصه آمده‌اند. به گونه‌ای که عابر پیاده و دوچرخه‌ها کمتر از منابع استفاده می‌کنند و بر روی محیط زیست کمتر از هر شکل دیگری از حمل‌ونقل تأثیر می‌گذارند (Cao, 2016).

میان اندیشه اسلامی و غربی در نوع بیان کالبدی محیط زیست در عین تفاوت‌ها، اشتراکاتی وجود دارد. تجربه تمدن‌هایی که با عقاید متکی بر معنویت شکل گرفته، گرایش اصلی‌شان به سمت حفظ و تقویت تعادل موجود در جهان بوده است (Nasiri et al. 2018). ایران پهنه سرزمینی است که اسلام در آن به صورت کالبد شهری و معماری تجلی یافت و این بیان کالبدی را می‌توان در شهرسازی مناطق مختلف آن مشاهده نمود (Ibid). می‌توان با استفاده از تجارب شهرسازی آنها، رویکرد جدیدی را در راستای تعالیم اسلامی پیش گرفت. در جدول ۴ می‌توان راهکارهای اسلامی و غیر اسلامی عمده در زمینه زیست‌محیطی را بررسی کرد.

در این قسمت عمده تلاش در مصداق‌یابی، دستیابی به نمونه شاهد و یا تمایز تجلی آموزه‌های اسلامی اخلاق زیست‌محیطی در شهرهای ایران است. با گسترش دامنه جغرافیایی و استفاده از روش‌های تحلیل و سنجش بازده زیست‌محیطی می‌توان، یافته‌ها و راهبردهای تحقیق را در آینده تقویت بیشتری نمود. روش تحقیق نمونه شاهد شامل مراحل مختلفی مانند ایجاد مبانی نظری همه‌جانبه‌نگر با سطح بالایی از تحلیل و بیان ابعاد حوزه نظری، مشاهده پدیده‌ها به منظور معنادادن به جنبه‌های مختلف جمع‌آوری شده و شناسایی مبانی نظری در مصادیق کالبدی به جهت تعیین جنبه‌های کاربردی و یا جنبه‌های قوت و ضعف حوزه نظری در رویکرد علمی است. با کنکاش در شهر اسلامی می‌توان مصادیقی از آموزه‌های اسلامی در حوزه زیست‌محیطی را، از جمله؛ بهره‌برداری متعادل از آب‌های تحت‌الارضی، مکان‌یابی شهرها جهت دسترسی به منابع طبیعی، جهت‌گیری شهر، خانه، معبر نسبت به تابش خورشید و باد، پیوند باغ و فضای سبز با شهر و ... مشاهده نمود. شهرهای سنتی در مکان‌هایی که امکان تأمین منابع آبی فراهم بوده ایجاد می‌شده است؛ بنابراین شناخت اهمیت آب مانع از آلودگی آن شده و در نتیجه از محیط زیست محافظت می‌شده است. در این شهرها، معابر و بناها

جدول ۵: ارزیابی بهره‌گیری از طبیعت و سطوح سبز در شهرها و فضاهای شهری سنتی. مأخذ: نگارندگان.

زواره	ایبانه	تفت	بوشهر	یزد	شیراز
<p>جلوگیری از ورودی منابع طبیعی حفظ راه‌ها، آب‌ها</p> 					
<p>اتلاف نکردن منابع کوران باد</p> 					
<p>نور طبیعی</p> 					
<p>افزایش شبکه به هم پیوسته فضای سبز در شهر کاشت درختان و گیاهان در شهر</p> 					
<p>عالت در توزیع فضای سبز در سطح شهر افزایش شبکه به هم پیوسته فضای سبز در شهر</p> 					
<p>دید به عناصر طبیعی و حفظ چشم اندازهای طبیعی</p> 					

راهبردهایی در برخورد و بهره‌گیری با طبیعت و محیط زیست دست یابیم. این اصول و معیارها می‌توانند بر رابطه انسان و محیط زیست پیرامونش حاکم باشند چراکه به مثابه بازدارنده و رهنمودگر اخلاقی، به دنبال به کار بردن اندیشه خود است (جدول ۶).

مهیا کردن بستری پیش‌گیرانه در برابر خسارت به محیط زیست، محیطی سالم را در اختیار آیندگان قرار دهد. این امر محقق نمی‌شود مگر آنکه اصول اخلاقی در صدر تصمیم‌گیری درباره امور زیستی قرار گیرد. در این مقاله تلاش شد تا با استفاده از مبانی نظری اسلام در شهرهای اسلامی به عنوان جامع‌ترین دین الهی و مدرنیته غربی به اصول و معیارها و

راهبرد	راهکار
بهره‌مندی از طبیعت	- تأکید بر پیوند بین محیط مصنوع و طبیعی به گونه‌ای که نسبت بهینه فضای سبز و ساخته شده حفظ شود.
	- توجه ویژه به اثرات روانی استفاده از گیاهان (بهره‌گیری از رنگ در نظام کاشت).
	- سهولت دسترسی به فضای سبز در سطح شهر.
	- رعایت حق شهروندی در کاشت درخت و ارتفاع محیط انسان ساخت (تعیین ارتفاع بنا و میزان محصوریت) جهت استفاده از تابش.
	- توجه به توپوگرافی شهر و حفظ وضوح دید به چشم‌اندازهای طبیعی به کوه، درخت و ...
	- تنوع کاربرد درختان سبز و خزان‌پذیر جهت بهره‌مندی از نور و زیبایی در شهر.
	- مشخص کردن حریم‌ها با استفاده از گیاهان.
	- کاهش صدای خودروها و صنایع و کاربری‌ها، با پوشش گیاهی و درختکاری.
	- احیاء قنات‌ها در منابع کم آب.
	- توسعه فضاهای شهری دارای عناصر سبز، استفاده از عناصر آب مانند آبنا، فواره و نمایان ساختن آب جاری دائمی در فضای شهر.
حفاظت از طبیعت	- افزایش حمل‌ونقل عمومی و افزایش پیاده‌مداری.
	- جلوگیری از احداث کارخانه‌ها و صنایع تولیدکننده آلودگی در درون شهر.
	- مشارکت مدنی در حفظ فضای سبز شهر با ایجاد حس تعلق به فضاهای شهری با درختکاری و گلکاری شهروندان.

پی‌نوشت

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان «اصول طراحی منظر در دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول» است که در گروه معماری دانشگاه صنعتی جندی شاپور به انجام رسیده است.

فهرست منابع

- احمدی، منیژه (۱۳۹۶). تحلیلی بر اثرات سرمایه اجتماعی در اخلاق زیست محیطی روستاییان مطالعه موردی: دهستان چاپپاره بالا؛ شهرستان زنجان. *جغرافیا و برنامه ریزی*، ۲۱ (۶۱): ۳۵-۱۹.
- اسماعیلی، عباس، رضاییان، محسن، وزیری نژاد، رضا، طباطبایی، سید ضیاء، سالم، زینب و مهدیان، فرشته. (۱۳۸۶). حفاظت محیط زیست در اسلام، ویژه نامه اولین همایش بهداشت در آموزه های پیامبر اعظم (ص)، *مجله دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان*، ۶: ۶۰-۵۵.
- امین زاده، بهناز. (۱۳۸۱). جهان بینی دینی و محیط زیست درآمدی بر نگرش اسلام به طبیعت. *محیط شناسی*، ۲۸ (۳۰): ۱۰۶-۹۷.
- بهرامی پناه، رحمت اله، و مرصوصی، نفیسه. (۱۳۹۰). توسعه پایدار شهری. تهران: دانشگاه پیام نور.
- پورسعید و باسم، روستا، کوروش. (۱۳۸۱). توسعه پایدار کشاورزی. مجموعه مقالات اولین همایش ملی توسعه پایدار کشاورزی و محیط زیست، دانشگاه آزاد ورامین.
- حاجی محمودی، مهسا، برک پور، ناصر و شهاییان، پویان. (۱۳۹۷). ارزیابی و مقایسه شاخص‌های رویه‌ای و محتوایی توسعه پایدار در مناطق ۷ و ۲۲ تهران. *فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست*، ۲۰ (۴): ۱۵۳-۱۳۹.
- خوئینی، غفور و یحیی پور، محمد مهدی. (۱۳۹۵). بررسی آسیب‌ها و چالش‌های زیست محیطی از منظر آیات و روایات و حقوق موضوعه.
- *جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)*، ۲۵ (۲): ۱۴۱-۱۱۷.
- دژاردن، جوزف آر. (۱۳۹۶). *اخلاق محیط زیست: درآمدی بر فلسفه محیط زیست*. ت: مهدی کلاهی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- رجیبی باقرآباد، مصطفی. (۱۳۹۳). قرآن، طبیعت و حقوق آن از منظر دو تفسیر فقهی شیعه و سنی. *اخلاق زیستی*، ۴ (۱۲): ۱۱-۲۸.
- رفیعا، مریم و ساطع، نفیسه. (۱۳۹۴). تأثیر باور دینی در نحوه برخورد با محیط زیست. *انسان و محیط زیست*، ۴-۸۹.
- زمانی، زهرا، آزموده، مریم و قائدی، حجت. (۱۳۹۳). *مطالعه تطبیقی رویکرد مبتنی بر بینش اسلامی با رویکرد معاصر در مواجهه با محیط زیست*. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱ (۴): ۱۱۵-۱۰۰.
- ساکی زاده، محمد، ولی‌اللهی، جلال و آذری کهیل، مجید. (۱۳۹۷). تأثیر اخلاق و آموزش زیست‌محیطی با توجه به آموزه‌های اسلام و یافته‌های غرب در نگرش دانش‌آموزان مقطع هفتم و هشتم متوسطه شهرستان شهریار نسبت به توسعه پایدار. *علوم و تکنولوژی محیط زیست*، در دست انتشار.
- سیفیان، محمد کاظم. (۱۳۷۸). قالب و محتوا در معماری اسلامی. *هنرهای زیبا*، ۱۲ (۱): ۶۰-۵۸.
- عابدی سروستانی، احمد و شاه ولی، منصور. (۱۳۹۱). تعامل انسان با طبیعت: یک واکاوی هنجاری. *تحقیقات جغرافیایی*، ۲۷ (۴): ۳۲-۱.

- Cao, X. J. (2016). How does neighborhood design affect life satisfaction? Evidence from Twin Cities. *Travel behaviour and society*, 5: 68-76.
- Davary, B. (2012). Islam and Ecology: Southeast Asia, Adat, and the Essence of Keramat. *ASIA Network Exchange*, 20 (1): 12-22.
- Mangunjaya, F.M. (2011). Developing Environmental Awareness and Conservation Through Islamic Teaching. *Journal of Islamic Studies*, 22 (1): 36-49.
- Michalopoulos, S., Naghavi, A. & Parolo, G. (2016). Islam in equality and pre-industrial comparative development. *Journal of development Economics*, 120: 86-98.
- Nasiri, S., Farahza, N., Goldansaz, S.K., Sadegheih, F. & Babaei, R. (2018). A Study on the Role of Sunken Courtyard in Sustainable Architecture of Iranian Desert Cities (Case Study: Olumi House in Yazd). Turkey: *Kerpig'18 Back to Earthen Architecture: Industrialized, injected, rammed, and stabilized, 6th International Conference*, 229-238.
- Pan, J. (2016). *China's Environmental Governing and Ecological Civilization*. Berlin: Springer.
- Petruccioli, A. & Pirani, K.K. (2002). *Understanding Islamic Architecture*. Aga Khan Program for Islamic Architecture, Psychology Press.
- Rashid, M., Ara, D.R. (2015). Modernity in tradition, Reflections on building design and technology in the Asian vernacular. *Frontiers of Architectural Research*, 4 (1): 46-55.
- Sharafi, A. (2016). From Gardencity to Ecourbanism, The quest for sustainable neighborhood development. *Sustainable Cities and Society*, 20: 1-16.
- Vojnovic, I. (1999). the environmental costs of modernism: an assessment of Canadian cities. *Cities*, 16 (5): 301-311.
- Yachkaschi, A., Yachkaschi, S. (2012). Nature conservation and religion: An excursion into the Zoroastrian religion and its historical benefits for the protection of forests, animals and natural resources. *Forest policy and economics*, 20: 107- 111.
- محمدزاده، رحمت. (۱۳۹۱). بررسی جایگاه طبیعت در مدرنیته و چالش های رودرو با تأکید بر شهرهای ایران. *جغرافیا و برنامه ریزی*، ۱۸ (۴۸): ۲۴۵-۲۷۸.
- محمدزاده رهنی، محمدرضا. (۱۳۸۹). بررسی مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست. *فقه و تاریخ تمدن*، ۷ (۲۵): ۱۷۷-۱۹۵.
- مرادی مکرم، سیاوش و حیدری کیا، مریم. (۱۳۹۷). تحلیل مدیریت شهری و نقش آن در توسعه پایدار شهری مطالعه موردی شهر اسدآباد، *جغرافیا و روابط انسانی*، ۱ (۱): ۹۸-۱۱۵.
- مشکینی، ابوالفضل، حمزه نژاد، مهدی و قاسمی، اکرم. (۱۳۹۴). تدقیق مفهومی و تریخ راهکارها و شاخص های تحقق سنجی چهار اصل مسجدمحوری، محله محوری، درون گرایی و طبیعت گرایی در شهر ایرانی اسلامی. *پژوهش های معماری اسلامی*، ۳ (۳): ۳۳-۱۸.
- مهجور، فیروز. (۱۳۷۸). *مجموعه مقالات اولین همایش اسلام و محیط زیست، گردآوری منصور شاه ولی و باسم کوری زاده، تهران: انتشارات سازمان محیط زیست.*
- نظم فر، حسین و پیروزی، کریم. (۱۳۸۹). راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار شهری. *همدان: همایش ملی انسان، محیط زیست و توسعه پایدار*، باشگاه پژوهشگران جوان دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان.
- نورائی، محسن. (۱۳۹۱). *جهان بینی قرآنی و محیط زیست. آموزه های قرآنی*، ۱۶: ۳-۲۲.
- Acadmie de Droit International de la Ha. (2015), La Méthode de la Reconnaissance Est-elle L'avenir Du Droit International Privé. *Conférence Inaugurale, Session de Droit International Privé, 2014, Collected Courses of the Hague Academy of International Law - Recueil Des Cours*, 371, Brill Academic Pub.
- Akhtar, M. R. (1996). Towards An Islamic Approach For Environmental Balance, *Islamic Economic Studies*, 3 (2): 57-76.
- Alkhateeb, F. (2014), *Lost Islamic History: Reclaiming Muslim Civilization from the Past*. London: Oxford University Press.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Manzar journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

وثیق، بهزاد و قاسمی، محمدرضا. (۱۳۹۸). کاربست اخلاق زیستی در شهرسازی اسلامی. *مجله منظر*، ۱۱ (۴۷): ۳۸-۴۷.

DOI: 10.22034/manzar.2019.165332.1892

URL: http://www.manzar-sj.com/article_89022.html

